

Csepregi Zoltán

A reformáció mint nyelvi esemény a Mohács előtti Magyarországon

Módszertani kísérlet

A reformáció nyelve

Az erdélyi reformáció kutatásában úttörő vállalkozásba kezdett Adolf Schullerus (1864–1928), aki egyház-, teológia-, nyelvtörténeti és folklorisztikai szempontokat együttesen alkalmazva előbb egy erdélyi szász szótár összeállításán fáradozott,¹ majd a címében is programszerű *Luthers Sprache in Siebenbürgen* művében tervezte összefoglalni gyűjtőmunkája eredményeit. Az ebben ígért négy monografikus rész harmadika már csak posztumusz jelent meg, míg a negyedik darab befejezetlen maradt.² Schullerus ugyan a 19. század végén divatos vallástörténeti szintézisek szellemében és az akkor ismert forrásbázis ismeretében dolgozott monumentális tanulmányain, így mind általános szemlélete, mind egyes következtetései mára jócskán meghaladottá váltak, mégis figyelmet érdemel koncepciójának bátorsága, s a határterületeken is biztosan mozgó ötletes problémaérzékenysége.

A „nyelvi esemény” (*Sprachereignis, language-event*) kulcsszó ennél majdnem fél évszázaddal ifjabb, s már végképp nem a Péter Katalin által is sokat bírált „rankei téziszhez” kapcsolódik,³ mely Schullerusra is hatással volt, hanem Gerhard Ebeling híres Luther-előadásaihoz.⁴ Ezek tették 1962/63-ban

1 Siebenbürgisch-sächsisches Wörterbuch. 1–2. A–F. Berlin–Leipzig, 1924.

2 *Luthers Sprache in Siebenbürgen*. Forschungen zur siebenbürgischen Geistes- und Sprachgeschichte im Zeitalter der Reformation. 1–2. Hermannstadt, 1923–1928. (Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde 41[1923–1928], Heft 1–3. 1–688.) 1. Das Mediascher Predigtbuch. 2. Die Augustana in Siebenbürgen. 3. Geschichte des Gottesdienstes in der siebenbürgisch-sächsischen Kirche. [4. Die Anfänge der neuhochdeutschen Schriftsprache in Siebenbürgen.]

3 Péter Katalin: A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században. Századok 119(1985) 1006–1028. Kötetbeli kiadását lásd *Uő*: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Bp. 1995. (A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai 8.) 31–55.

4 Az Ebeling-mű magyar kiadásának (*Gerhard Ebeling: Luther. Bevezetés a reformátor gondolkodásába*. Bp. 1997.) lektoraként magam is felelős vagyok, hogy a fordításban a kérdéses kulcsszó sajnos „nyelvi jelenség”-ként fordul elő. A hermeneutika területén hasonló értelemben találkozni a magyar „szóesemény” (vö. *Wortgeschehen, word-event*) terminussal is.

ezt az eredetileg Ernst Fuchs-i terminust népszerűvé a történeti teológiában, jóllehet utóbb a kulcsszó használata kiterjedt az egész reformációkutatásra, s függetlenedett Luther személyétől.⁵ Ebeling a nyelvi eseményként való megközelítést dinamikus alternatívaként kínálja a statikusabb dogmatikai vagy felekezeti nézőpontok helyett. „...Luther gondolkodásmódját vizsgálva legyünk nyitottak arra is, hogy Lutherrel mint nyelvi eseménnyel találkozunk, hiszen ő maga sem tett egyebet, mint hogy igyekezett az ígét szóhoz juttatni (*das rechte Zur-Sprache-Bringen des Wortes*)” – szólítja fel hallgatóit/olvasóit a bevezető előadás végén.⁶

A reformációt röviden a következő, elsősorban németországi (de hazai forrásanyagban is ellenőrizhető) tapasztalatok miatt szerencsés nyelvi eseményként vizsgálni:

- a reformátori tetteket (a szerzetesi fogadalom, a cölibátus, a böjt megtörése, épületek, javadalmak elfoglalása, újítság a szertartásokban és az egyházközség szervezetében stb.) rendszerint reformátori igehirdetés előzi meg (szóban vagy írásban);

- a reformáció mint úgynevezett evangéliumi mozgalom kifejleszti a maga zsargonját, egy új egyházi nyelvet, melynek használata identifikációs eszközként is szolgál;

- a reformáció eszméinek terjedése tiszteli a nyelvterületek határait;

- a források közvetítette információink elválaszthatatlanok attól a nyelvi közegtől, melyben fennmaradtak.⁷

A hazai reformáció Mohács előtti történetéből – elsősorban a Bunyitay-féle *Egyháztörténeti emlékek-re*⁸ támaszkodva – két olyan jól ismert eseménysort, illetve szövegcsoportot találtam, melyekben tetten érhető az új egyházi nyelv használata: ezek a soproni eretneknyomozás (1524) és a bányavárosi felkelés (1525–1526). A sopronival közel egy időben zajló nagyszebeni eretneknyomozás egyrészt olyan vádpontokat vizsgált, melyek nem hozhatók egyértelmű kapcsolatba reformátori tanokkal, másrészt a forrásokban olvas-

5 Carter Lindberg: Church Growth and Confessional Integrity. Concordia Theological Quarterly 54(1990) 131–154.

6 G. Ebeling: Luther i. m. 17. A probléma magyar nyelvű irodalmának felsorolása valószínűleg teljessé tehető a következő utalással: David Warren Sabean: Az egység szent köteléke. A közösség egy tizenhárom éves boszorkány szemében (1683). In: Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben. Szerk. Vári András. Bp. 1988. 156–191., 185–188.

7 A reformációról mint nyelvi eseményről összefoglalóan: G. Ebeling: Luther i. m.; Bernd Moeller: Deutschland im Zeitalter der Reformation. Göttingen 1977. (Deutsche Geschichte 4.); Uő: Was wurde in der Frühzeit der Reformation in den deutschen Städten gepredigt? ARG 75(1984) 176–193.

8 ETE I.

ható általános megfogalmazások nem alkalmasak arra, hogy „nyelvemlék-ként” értékeljük és értelmezzük őket.⁹

Az említettekén kívül találni ugyan még a vizsgált időszakból két szöveget, melyek a kérdéses nyelvi eseményt dokumentálják, Mária királyné 1523. június 7-én kelt levelét¹⁰ és egy jegyzőkönyvet, mely utólag rögzíti Georg Stoltz hunyadi várnagynak 1526 nyarán tett megbotránkoztató kijelentéseit.¹¹ Ezeket itt terjedelmi okból mellőzöm, mivel atipikus, elszigetelt nyelvi megnyilvánulásoknak tekinthetők, ráadásul korábban már mindkét szöveggel alaposabban foglalkoztam.¹² Természetesen az összes eddig felsorolt „nyelvemlék” latinul, illetve németül maradt fenn, hisz a magyar nyelvhatár átlépése forrásainkban Batizi András és Dévai Mátyás reformatori működéséhez fűzhető.

A ferences hagyománytól a kocsmai antiklerikalizmusig

A soproni eretneknyszűrésre II. Lajos 1524. október 14-én Budán kelt rendelete (Szegedi?) Gergely (váradi?) ferences szerzetest küldte ki.¹³ Az október 22-én megkezdett vizsgálat első, Kristóf konventuális ferences prédikátor ellen folytatott része a Christophorus Peck soproni plébános által összeírt nyolc vádpontra összpontosított az érintett, illetve összesen 29 tanú meghallgatásával. Gyengítette a vád súlyát, hogy a feljelentő csupán egy állítását (6. pont) tudta fültanúként tett saját vallomásával alátámasztani, ezt sem Kristóffal, hanem egy korábbi ferences prédikátorral szemben, míg a többi pontot pusztán szóbeszédre alapozta. A jegyzőkönyv tartalmát úgy összegezzük, hogy e pontok alapján sem Kristóf nem ismerte be a tévtaní-

9 ETE I. passim; *Fabritius Károly*: Pemfflinger Márk szász gróf élete. Különös tekintettel a reformáció elterjedésére az erdélyi szászok között. Bp. 1875. (MTA II. Ért. IV. 6.); *Zoványi Jenő*: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp. [1922.] 42–45.; *Karl Reinerth*: Die Gründung der evangelischen Kirchen in Siebenbürgen. Köln/Wien, 1979. (Studia Transylvanica 5.) 8–25.

10 Staatsarchiv Nürnberg, Brandenburger Literalien, 1193. fol. 11.; *Fraknói Vilmos*: Magyarország a mohácsi vész előtt. Bp. 1884. 119. 1. j. = ETE I. 85–86. (Nr. 86.); magyar fordítások: *Payr Sándor*: Mária, a humanista magyar királyné. Bp. 1905. 9.; *Csepregi Zoltán*: Udvari papok Mária királyné környezetében. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531. Szerk. Réthelyi Orsolya et alii. Bp. 2005. 45–55., 48.

11 ETE I. 283–288. (Nr. 276–277.)

12 *Csepregi Zoltán*: A reformáció kezdetei Brandenburgi György gyulai és vajdahunyadi uradalmaiban 1520–1530. Egyháztörténeti Szemle 2(2001) 2. sz. 35–45.; *Uő*: Jámbor volt-e Georg der Fromme? Lelkipásztor 78(2003) 291–294.

13 ETE I. 158–159. (Nr. 162.) = *Payr Sándor*: Egyháztörténeti emlékek. Forrásgyűjtemény a dunántúli ág. hitv. evang. egyházkerület történetéhez. I. Sopron, 1910. 1–2. (Nr. 1.) = *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története. I. 7. Oklevelek, levelek és iratok 1521-től 1531-ig. Sopron, 1929. 113–115. (Nr. 82.) *Vö. Payr Sándor*: A soproni evangélikus egyházközség története. Sopron, 1917. 40–61.; *Házi Jenő*: Sopron középkori egyháztörténete. Sopron, 1939. 44–61.

tás vétjét, sem a tanúk nem támasztották érdemben azt alá.¹⁴ A szerzetes az első hat vádat tagadta vagy kimagyarázta, az utolsó kettőt (a városi klérus kevésbé kánoni életvitelének ostromozása) pedig olyan határozottan fenntartotta, hogy II. Lajos november 16-án külön rendeletben intette a soproni papokat ágyasaik elbocsátására.¹⁵ Az eljárásnak ez a végső mérlege egyértelmű a király 1525. január 11-ei leveléből is, mely a ferenceseket alaptalanul bepanaszoló soproni plébánost marasztalja el, s jogosnak ismeri el a kolostor kártérítési igényét jó hírének megcsorbítása miatt.¹⁶ A nyolc vádpont körül kikristályosodó tényállás a mai történész szemével nézve sem olyan tévelygés, amely szembehelyezkedik a korabeli egyházban elfogadott véleményekkel. Ami eltávolodik itt kissé a dogmatikus sodorvonalától, mint a belső gyónást, a szociális felelősséget, az aszkézist és a papok életvitelét érintő gondolatok, azt még mindig elhelyezhetjük a ferences hagyománynak akár a misztika, akár a spiritualizmus, akár a társadalmi kérdések irányában nyitott területén. Ugyanez áll Kristóf két évvel azelőtt működő ferences prédikátor elődjének kijelentéseire, aki a soproni plébános és Leonhardus Hengst tanú emlékei szerint éppen azokhoz hasonló nézeteket osztott, amelyeket Szűcs Jenő 1516 és 1520 közötti obszerváns forrásokban talált: az oltár- és templomépítések kritikája, a papok egyenlőségének hirdetése a feloldozási hatalom tekintetében.¹⁷ Házi Jenő lutheránus ízű beszédeknek tartja ezeket a prédikációkat.¹⁸ Mollay Károly egyenesen az *An den christlichen Adel deutscher Nation* című 1520-as Luther-irat – mely a német könyvpiacnak a bibliafordítás mellett a legnagyobb publikációs sikere volt¹⁹ – gondolatait véli felfedezni a Kristóf-vádak egyes pontjaiban.²⁰ A jegyzőkönyvben felsorolt nézetek közül azonban egyedül a szentek segítségül hívásának tagadását

14 ETE I. 159–171. (Nr. 163.) = Payr S.: Emlékek i. m. 2–14. (Nr. 2.) = Házi J.: Sopron története I. 7. i. m. 115–131. (Nr. 83.) A jegyzőkönyv vizsgálatánál módszertanilag Erdélyi Gabriella forráskritikai megállapításait kamatoztattam: „Causa scientiae”. Egy 16. századi tanúvallatási jegyzőkönyv anatómiája. Korall 9(2002) 5–31.; *Uő*: Egy Bakócz-féle kolostorper története. In: Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Neumann Tibor. Analecta Mediaevalia 2. Bp.–Piliscsaba, 2004. 71–96. Az ügy szereplőinek egymás közötti viszonyrendszerére itt nincs hely kitérni, csak arra hívom fel a figyelmet, hogy Kristóffal szemben sokkal kevésbé voltak hajlandók tanúskodni pap kollégái, mint amilyen lelkesen vallottak Moritz Pál belső tanácsos ellen a polgármester, a városbíró és tíz más tanácsstag.

15 ETE I. 181–182. (Nr. 170.) = Házi J.: Sopron története I. 7. i. m. 136. (Nr. 89.) regeszta.

16 ETE I. 187. (Nr. 178.) = Házi J.: Sopron története I. 7. i. m. 139. (Nr. 93.) regeszta.

17 ETE I. 161–163. (Nr. 165.) = Payr S.: Emlékek i. m. 4–6. (Nr. 2.) = Házi J.: Sopron története I. 7. 118–120. (Nr. 83.) *Vö. Szűcs Jenő*: Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében. ItK 78(1974) 409–435., 425–426.

18 Házi J.: Egyháztörténet i. m. 56.

19 WA 6, (381) 404–469.; Masznyik Endre fordítása: 1905.

20 Az 1., 2., 5., 8. pontok; továbbá a 7. pontot is lutheri tételnek tartja: *Mollay Károly*: Kereskedők, kalmárok, árosok. Moritz Pál kalmár 1511–1530. Soproni Szemle 45(1991) 1–31., 15–17.

(1522. december 6-ai szentbeszéd) nem tudom elhelyezni a kisebbségi obszerváns tradícióban.

A vizsgálat második része az oltárigazgató Thomas Radingernek egy szerintem egyszerűen polgárpukkasztó kijelentésével kapcsolatban faggatja a tanúkat, hogy ti. Isten lélek, se érzékszervei, se végtagjai nincsenek, így ismereteket sem szerezhet, gondot sem viselhet a világról,²¹ míg a vizsgálat harmadik része Paulus Institor (Moritz Pál) soproni polgár megbotránkozta-
tó viselkedését igyekszik feltárni.²² Az utóbbi esetben – jogászai nyelven – megáll a böjt megszegésének és a lutheri könyvek birtoklásának vádja, bizonytalan viszont, valóban elhangzottak-e a vádlott szájába adott olyan sztereotip mondatok, mint például a fa- és kőbálványok kicsúfolása. A soproni polgár bírái ugyanígy értékelték a nyomozás eredményét, mert a vádlott, miután könyveit önként beszolgáltatatta, s azokat január 2-án megégették²³ – mint ez II. Lajos 1525. január 28-án kelt leveléből is kitűnik –, csupán a böjt egy rendbeli megszegéséért szenvedett büntetést.²⁴

Házi Jenő azt hangsúlyozza, hogy Moritz Pál 1522. február 22. és 1527. január 18. között éppen gondnok (templomatya) volt a ferenceseknél (tehát már az inkriminált prédikátor előd idejében is!), továbbá az új tanok terjedésében/terjesztésében általában kiemeli a kánoni előírásokat nyűgnek tartó soproni papság szerepét.²⁵ A soproni tévelygések feltételezhető forrásai között ezek szerint ott lehet az obszervánsok egyházkritikája, a konventuálisok elkényelmesedése, de ott lehetnek tényleges Luther-olvasmányok, valóban reformátori szellemű prédikációk.

Az eddigiektől lényegesen eltérő a helyzet ugyanis a plébánosnak a kihallgatás során a ferences prédikátor ellen szóban felhozott újabb vádpontjával kapcsolatban: ezt érdemben maga Kristóf sem tagadta, s több tanú is alátámasztotta, mint közvetlen fültanú, nevezetesen az eljárás két jegyzője, Thomas Radinger és a városi nótárius Jacob Auer, továbbá Wolfgang Payr pap. Vallomásaikból a következőképpen rekonstruálható Kristóf valamely szent ünnepén tartott szentbeszédének gondolatmenete: a szentek semmit

21 ETE I. 165. (Nr. 163.) = Payr S.: Emlékek i. m. 8. (Nr. 2.) = Házi J.: Sopron története I. 7. 122. (Nr. 83). Vö. Péter Katalin: A reformáció: kényszer vagy választás? Bp. 2004. (Európai Iskola) 64. A Von den guten Werken c. 1520-as Luther-irattal való összefüggést (WA 6, [196] 202–276.; Takács János fordítása: 1937) itt nem sikerült kimutatnom.

22 Moritz Pál később városbíróra (1526–1529, megh. 1530): Mollay K.: Kereskedők i. m.; Uő: Das Geschäftsbuch des Krämers Paul Moritz 1520–1529. Sopron, 1994. (Quellen zur Geschichte der Stadt Ödenburg B/1.)

23 Házi Jenő: Sopron szabad királyi város története. II. 5. Különféle számadások és adójegyzékek 1489–től 1530-ig. Sopron, 1938. 431. (Nr. 27.)

24 ETE I. 188–189. (Nr. 180.) = Payr S.: Emlékek i. m. 16. (Nr. 4.) = Házi J.: Sopron története I. 7. 140. (Nr. 94.)

25 Házi J.: Egyháztörténet i. m. 57. Moritz Pál ferences templomatya számadáskönyve kiadva: Házi J.: Sopron története. II. 5. i. m. 367–382. (Nr. 26.)

sem saját érdemükből érdemeltek ki, akik ezt állítják, azok főbenjáró hazugságot mondanak, hanem a szentek „hit által győztek le országokat” (Hebr 11, 33). Természetesnek vehetjük, hogy a plébános és az altarista teológiailag pontosabban (*nihil meruerunt coram Deo*) adja vissza azt, ami a laikus írnok szájában leegyszerűsítve ennyi: a szentek mennybe jutása (*celum non meruissent*). Az is várható, hogy Kristóf így magyarázza és mentegeti önmaga szavait: „hanem Krisztus szenvedésének érdeméből”. Meglepő viszont és ezért komolyan hitelt kell ennek a részletnek adnunk, hogy éppen az egyetlen világi,²⁶ Auer vallomása őrizte meg a másik hivatkozott bibliai helyet: „nem önmagunktól vagyunk alkalmasak” (II Cor 3, 5).²⁷ Ez az érvelés már a rendszer, a középkori érdemteológia kereteit szétfeszítő reformatori prédikációként értelmezhető.

Berndt Hamm gradualizmusnak nevezi azt a késő középkori felfogást, melyet alapjaiban rendített meg a reformáció háromszoros „sola”-ja, valamint a „krisztusira” és az „evangéliumira” való koncentráció, ez utóbbiakat foglalja össze a népszerű *christlich und evangelisch* lózung. A graduális világképben a bűnös ember fokozatosan, több lépcsőben lesz igazzá és nyeri el az üdvösséget, kezdve a földi időben s befejezve a mennyei örökkévalóságban, jócselekedetek és az egyházban kiszolgáltattott kegyelmi eszközök révén, keresztül a tisztítótűzön, végül pedig az utolsó ítélet aktusában. Ezt a lépcsőzetességet tükrözi az evilági egyháznak és a szentek galériájának hierarchikus szerkezete, a bűnök különböző besorolása és a vezeklési formák rangsora, a szerzetesi fogadalmak és az egyházi rendek fokozatai. A reformatori tanítás nem egyes dogmáknak az elutasítása vagy a mindennapos visszaéléseknek a kritikája, hanem kategorikus tagadása a graduális rendszernek magának, amennyiben az emberi közreműködés hiábavalóságát, a feltétel nélküli megigazulást hirdeti, kárhoztatja a jócselekedetek, a vezeklés, a kegyességi formák, fogadalmak érdemszerző, elégtétel jellegét. Az addig kifejezetten pluralista világot egyetlen erőter mentén rendező át, egyszerűsíti le, egyetlen papi–polgári rendbe sorol püspököket, szerzeteseket, világiakat (hagyományosan: egyetemes papság, Bernd Moellernél: *neues Mönchtum*, Berndt Hammnál a folytonosságot hangsúlyozó modellben: *normative Zentrierung*). Az „evangéliumi” tanítás kétségbe vonta a hagyományos játékszabályok létjogosultságát, s helyette a régivel egyetlen ponton sem összeegyeztethető új rendszert kínált, ez fogalmazódott meg a közismert éles

26 Házi Jenő a plébánoson és a két jegyzőn, Radinger altaristán és Auer városi írnokon kívüli 26 tanút kivétel nélkül papi személyként azonosítja: Házi J.: Egyháztörténet i. m. 49. Fontos körülmény, hogy Auer a művelt, tájékozott Moritz Pál sógora és üzleti partnere volt! Mollay K.: Geschäftsbuch i. m. 26.

27 ETE I. 162., 164. (Nr. 163.) = Payr S.: Emlékek i. m. 5–7. (Nr. 2.) = Házi J.: Sopron története I. 7. i. m. 119., 121. (Nr. 83.)

alternatívákban, mint például nem érdemből, hanem kegyelemből; kötöttség helyett szabadság; emberi találmányok helyett a Szentírás szava, vagy éppen Lucas Cranach híres antitetikus fametszetsorozatában: *Passional Christi und Antichristi* (1521).²⁸

A soproni vizsgálat mindhárom része tartalmaz egy-egy olyan elemet, amely fényt derít a formálódó új egyházi nyelv eredetére, műhelyeire, diszkurziós terére. Az első részben olvasni, hogy „mikor összejönnek a kocsmába, egy, aki érti, olvassa [*a lutheri könyveket*], a többiek hallgatják, tízen, húszan, ahányan vannak, és annyi gyalázzal illetik őszentségét, a bíborosokat és másokat, hogy szörnyű hallgatni. Aztán minket [*soproni papokat*] szidnak a laikusok.” A Radinger-ügy nyomozásában ugyanerre a társadalmi és kommunikációs közegre vonatkozik egy bevezető félmondat: „ivás közben beszélgettek a papokról, hogy az a hír járja: meg kéne házasodniuk”. Paulus Institor szavai pontosan fogalmazzák meg a hazai reformátori nyelv kettős eredetét: nézeteit mind a németektől vette (*ex dominis germanis*), mind saját tapasztalataiból szűrte le²⁹ – ahogy az imént idézett kocsmajelenetben is egymásra válaszolnak a felolvasott lutheri szövegek és a helyi történetek.

Eszmék metszéspontjában

Ha úgy tetszik, az egyházi nyelvújítás első hazai felbukkanásaként értékelhetjük Bartholomeus Francfordinus Pannonius selmeci jegyzőnek³⁰ Georg Eysker körmöci jegyzőhöz intézett 1522. május 19-én kelt levelét, melyben „Babilonból”, azaz Rómából hazatérve az akkor már reformátori meggyőződésű Conrad Cordatust (1480–1546) mint *Cunradum nostrum* üdvözli, és Luther állítólagos nürnbergi idézését a következő szavakkal kommentálja: „A császár birodalmi gyűlést tart Nürnbergben, meg van oda idézve a mi

28 Bernd Moeller: Die Rezeption Luthers in der frühen Reformation. Luther Jahrbuch 57(1990) 57–71., 68–70. Kötetbeli kiadását lásd B. Hamm–B. Moeller–D. Wendebourg: Reformationstheorien. Ein kirchenhistorischer Disput Über Einheit und Vielfalt der Reformation. Göttingen, 1995. 9–29., 25–27.; Uő: Die frühe Reformation in Deutschland als neues Mönchtum. In: Die frühe Reformation in Deutschland als Umbruch. Wissenschaftliches Symposium des Vereins für Reformationsgeschichte 1996. Hg. von B. Moeller. Gütersloh, 1998. (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte 199.) 76–91.; Berndt Hamm: Von der spätmittelalterlichen reformatio zur Reformation: der Prozeß normativer Zentrierung von Religion und Gesellschaft in Deutschland. ARG 84(1993) 7–82.; Uő: Einheit und Vielfalt der Reformation – oder: was die Reformation zur Reformation machte. In: B. Hamm–B. Moeller–D. Wendebourg: Reformationstheorien i. m. 57–127., 69–73.

29 Idézetek: ETE I. 161., 166., 170–171. (Nr. 163.) = Payr S.: Emlékek i. m. 4., 8., 13. (Nr. 2.) = Házi J.: Sopron története I. 7. i. m. 118., 123. (Nr. 83.) – Az utolsó idézet a Házi kiadásához alapul vett kéziratban nem szerepel.

30 Gustav Hammann: Bartholomeus Francfordinus Pannonius – Simon Grynäus in Ungarn. Zeitschrift für Ostforschung 14(1965) 228–242.

Lutherünk, akit az Úr Jézus áldjon meg, akinek legállhatatosabb hirdetője.”³¹ Maga a levél a humanista korrespondencia tipikus darabja, a humanista mozgalom információs hálózatának sejtje, mind az értesülés ellenőrizhetetlensége, mind a hír továbbadásának igyekezete rendkívül jellegzetes benne. Frankfurti Bertalan levele ugyanakkor hű dokumentuma annak a kornak, melyben a kortársak még egységben látták a humanista és az evangéliumi mozgalmat,³² és Luther fellépése után az *Epistolae clarorum virorum*-éhoz hasonló tündöklési lehetőségben reménykedtek, de a szöveg mégis inkább a hazai humanizmus, mint a hazai reformáció nyelvi eseményéről tanúskodik. Ahogy a beszercebányai Georgius Baumheckel wittenbergi beiratkozása (1522 nyarán) sem a reformáció bányavárosi recepcióját, csupán a *Lutterus noster* iránt ott is megnövekedett általános érdeklődést igazolja.

Komoly fejtörést okoznak a levél kezdő szavai: *Reversus ex Babilone...* Nem mintha kétség merülne föl, hogy itt Rómát kell értenünk,³³ a levélben közölt külföldi, főleg itáliai hírek ezt egyértelművé teszik azok számára is, akik amúgy nem tekintik kézenfekvőnek a későbbi vallásháborúk korában mindennapos Róma–Bábel azonosítást. Gustav Hammann nyilvánvaló utalást fedez itt fel Luther 1520-ban megjelent és a művelt körökben villámgyorsan ismertté vált *De captivitate Babylonica* című művére,³⁴ és állítását további adatokkal is alátámaszthatjuk: 1519 februárjában Luther két levelében is *explicite* azonosítja Rómát Babilonnal, s egy esetben egyenesen a Jelenések könyvének fenevadjával (ApCsel 17, 1–6);³⁵ két évvel később, a wormszi birodalmi gyűlés előtt pedig Babilont már a pápaság félreérthetetlen metaforájaként alkalmazza.³⁶ Tegyük hozzá: meglepően szórványosak ezek az adatok, a pápának a babiloni paráznaként való aprólékos bemutatásáig még hosszú éveket kell várni! V. Kovács Sándor ellenben egy Brodarics István-levéltől megerősítve Petrarca-utalásnak értelmezi e szavakat. A 114. szonett kezdősorának (*De l'empia Babilonia, ond'è fuggita...*) lehet parafrázisa. Hogy Petrar-

31 ETE I. 57–58. (Nr. 56.) Magyarul: Magyar humanisták levelei. 15–16. század. Szerk. V. Kovács Sándor. Bp. 1971. 477–478. (Nr. 247.) A Cordatusra vonatkozó rész a MOL DF 249 874 alapján javítva: „Salutabis meo nomine (si apud vos est, nam ex fama quotidie huc ad nos expectatur) Cunradum nostrum, ad quem litteras meas dedissem, ni eum expectarem, is tamen, si aderit, sit novorum presencium te indice particeps.”

32 Csepregi Z.: Mária i. m. 45.

33 Vö. Horváth János: Az irodalmi műveltség megoszlása. Bp. 1935. 258.

34 G. Hammann: Bartholomeus Francfordinus i. m. 233–234. A mű: WA 6, (484) 497–573.; Masznyik Endre fordítása: 1905.

35 WA.B 1, 344, 351. (Nr. 152., 156.)

36 WA.B 2, 264. (Nr. 376.): „Huttenus et multi alii fortiter scribunt pro me et parantur indies cantica, quae Babylonem istam parum delectabunt.” Johannes Staupitznak: Wittenberg, 1521. február 9.

37 Magyar humanisták levelei i. m. 478., 595. Vö: *Trencsényi–Waldapfel Imre*: Petrarca szonettje Brodarics levelében. ItK 61(1957) 227–229.

ca itt eredetileg Avignonról írt, az mellékes, Brodarics kontextusa nyilvánvalóvá teszi, hogy a 16. századi olvasó már Rómára gondolt.³⁷ Nehezíti a tisztánlátást, hogy az összes felsorolt helyen a babiloni fogság és az apokaliptikus Bábel fogalma keveredik, Petrarcanál ráadásul a pápaság hetvenéves babiloni (avignoni) fogságára is értelmezve. A másik oldalon pedig le kell szögeznünk: a kérdéses időszakban a humanista nyelvhasználat és a lutheri metafora alkalmazása pontosan egybeesett. A *De captivitate Babylonica* egyenesen a humanista köröknek címzett írás, s az említett három Luther-idézet is éppen a reformátor humanista korrespondenciájából való. Mindezek fényében nem tekinthetjük Frankfurti Bertalan levelét a hazai Luther-recepció egyértelmű bizonyítékának (ahogy a Petrarca-recepcióénak sem!), jóllehet figyelemre méltó, hogy a selmeci jegyző a humanista mozgalomban ekkor még egyáltalán nem elkoptatott Babilon-metaforával indítja 1522-ben kelt levelét.

Felkelés – mozgalom – közösség

A Conrad Cordatust 1522 után sújtó viszontagságokat most figyelmen kívül hagyva³⁸ ugorjunk az 1525-ös évhez, amikor a pénzrontás, a viharos rákosi, majd hatvani országgyűlés, a kincstartó menesztése, az alkincstartó bebörtönzése, majd kiszabadulása és a Fugger-vállalat kisajátítása árnyékában a bányavárosokban feszültté vált a helyzet.³⁹

1525-ben Cordatus visszatért Wittenbergből, s újra Körmöcbányán tűnt fel, most egykori budai kollégájával, Johannes Kreslinggel (1490 k.–1549) együtt.⁴⁰ A források még mindig budai illetőségük szerint említik őket, tehát a bányavárosokban valószínűleg nem állandó alkalmazásuk volt, hanem vendégprédikátorok voltak. Kresling a budai Szent György (kápolna) plébánosaként szerepel, míg Cordatus – Guidoto velencei követ május 29-ei jelentésében – a Boldogasszony-templom papja.⁴¹ Mivel későbbi értesülések szerint ők nem vándorprédikátorok, hanem szabályosan meghívott hitszónokok

38 Csepregi Zoltán: Udvari lelkész az esztergomi börtönben? Conrad Cordatus (1480–1546) tevékenysége Magyarországon. *Limes* 14(20013) 3. sz. melléklet 65–72.

39 Heckenast Gusztáv: A besztercebányai bányászfelkelés (1525–26). *Századok* 86(1952) 364–396.; Günther Probst: Die sozialen Ursachen des ungarischen Bergarbeiteraufstandes von 1525/26. *Zeitschrift für Ostforschung* 10(1961) 401–432.; Peter Ratkoš: Povstanie baníkov na Slovensku roku 1525–1526. Bratislava 1963. A régi irodalmat lásd ugyanitt.

40 Gustav Hammann: Johannes Kresling. *Jahrbuch für schlesische Kirchengeschichte* 44(1965) 7–12.

41 ETE I. 203–204. (Nr. 196.); vö. Szalkay László május 21-ei levelét uo. 202–203. (Nr. 195.) = Peter Ratkoš: Dokumenty k baníckemu povstaniu na Slovensku (1525–1526). Bratislava, 1957. 29–30. (Nr. 2.): „Conradum presbiterum et Johannem Cryslyngh plebanum sancti Georgij Budensis.”

voltak Körmöcbányán,⁴² érdemes tisztázni, pontosan milyen minőségben szolgáltak itt. Több adatunk is van rá, hogy az 1520-as években Beszterce-, Selmec- és Körmöcbányán a városi tanács alkalmazott a saját költségén rövidebb-hosszabb időre vendégprédikátorokat. Ennek a gyakorlatnak a háttérében az egyházi reformokra hajló tanácsosok és az ezeket fékező plébánosok ellentéte állt. Ahol nem sikerült a meglévő papi állásokat „evangéliumi” szellemű igehirdetőkkel betölteni, ott a város gondoskodott új alkalmazásokról.⁴³

Az egyházi bevételeket és kiadásokat rögzítő besztercebányai számadáskönyv 1525/26-os bejegyzései egy prédikátor ellátását számolják el 1525. március 29-től 1526. január 3-ig és két prédikátorét 1526. január 4-től március 28-ig.⁴⁴ Ha jól értelmezem e számadáskönyv adatait, akkor 1525 tavaszától az év végéig egy név szerint nem azonosítható prédikátort tartott el Besztercebánya, majd 1526 első hónapjaiban a sziléziai Simon Bernhard, illetve káplánja látta el ezt a szolgálatot. A besztercebányai városi számadáskönyv legalábbis 1526 tavaszán megemlékezik egy Simon és egy Gyula (Gilg) nevű prédikátorról, illetve a prédikátor káplánjáról.⁴⁵ Selmec- és Körmöcbánya más-más konstrukcióban oldotta meg az igehirdetés kérdését. Selmecre alkalmi hitszónokokat hoztak, míg Körmöc – már évek óta – állandó prédikatori állást tartott fenn.⁴⁶ Mind Frankfurti Bertalan idézett levele, mind a besztercebányaiaknak az esztergomi érsekhez intézett 1525 végi folyamodványa arra utal, hogy Cordatus és Kresling ezen utóbbi állandó javadalmat is igénybe véve körmöcbányai székhellyel fejthették ki igehirdetői tevékenységüket a Garam mentén.

Cordatust és Kreslinget a besztercebányai plébános, Szebeni Miklós jelentette föl személyesen 1525 húsvétján Szalkay László esztergomi érseknél. A kancellári tisztet is betöltő prelátnak jól jött, hogy ezzel az eretneknyomozással visszaállíthatja a köznemesi párt szemében megingott tekintélyét. Vádként csak a lutheri prédikáció és Kresling házassága merült föl,⁴⁷ tehát ekkor még senki nem varrta az ugyanekkor kitört bányászfölkelést a prédikátorok nyakába (ezt csak Werbőczy István nádor teszi meg egy évvel ké-

42 A besztercebányaiak levele Szalkay Lászlóhoz 1525. december 29.: „qui olim verbi Dei ministri fuerunt apud illos [Körmöcbányán!]” (ETE I. 227–228. Nr. 220. = *P. Ratkoš*: Dokumenty i. m. 101–102. Nr. 54). Schaider Pál levele Várdai Pálhoz, 1532. decembere: ETE II. 216–224. (Nr. 189.); magyarul: Magyar humanisták levelei i. m. 543–551. (Nr. 262.)

43 *Gustav Hammann*: Mag. Nicolaus von Sabinov. Ein Beitrag über den Humanismus und die frühe Reformation in der Slowakei. Zeitschrift für Ostforschung 16(1967) 25–44., 38–39.

44 *P. Ratkoš*: Dokumenty i. m. 417–418.

45 *P. Ratkoš*: Dokumenty i. m. 333–334.

46 *P. Ratkoš*: Dokumenty i. m. 344–356., 379–380.

47 ETE I. 204. (Nr. 196.): „per auersi maridato”. Vö. Campeggio legátus június 18-ai jelentése: ETE I. 207. (Nr. 200.) = *Relationes oratorum pontificiorum 1524–1526*. Budapestini, 1884. (Monumenta Vaticana Hungariae II/1.) 224.

sőbb⁴⁸). Formális eljárást soha nem indítottak Cordatusék ellen, és eleinte kíméletesen is bántak velük.⁴⁹ Szalkay primásnak valószínűleg már nem volt szüksége a kirakatperre, s talán a bányavárosok decemberi együttes közbenjárása sem volt hatástalan.⁵⁰

A név szerint nem ismert (vagy „Gilg”-ként azonosítható?) besztercebányai prédikátorra vonatkozó adatok azért fontosak, mert 1525. szeptember 21–22-én ebben a városban kelt három egy kéztől származó levél, melyek megfogalmazását Heckenast Gusztáv joggal tulajdonította egy lutheri szellemű prédikátornak.⁵¹ A levelek egységesen az apostoli üdvözlettel (Rom 1, 7 par) kezdődnek, s egyikük, melyet a besztercebányai munkások a hodrusbányaiaknak küldtek, többek között a következő sorokat tartalmazza: „Kérünk azon kívül benneteket mint kedves testvéreinket, hogy úgy járjatok el ügyetekben, hogy az keresztény és evangéliumi legyen... Kérünk továbbá mint testvéreinket, hogy ne alkalmazzatok erőszakot Isten, a király és az isteni rendelések ellen.”⁵²

Látható, hogy a bányászfelkeléssel egy időben, Cordatus és Kresling fogása idején (valószínűleg az ő korábbi működésük gyümölcseként is) jelen volt Besztercebányán az evangéliumi mozgalom. A „cristes und ewangeliß” szavak itt is ismertetőjelként kísérik ugyanis végig a mozgalom terjedését, s a társadalmi rend tiszteletben tartására felhívó rövid mondat pedig nem egyszerűen a közismert páli gondolat (Rom 13, 1) parafrázisa, hanem pontosan megfelel az idevágó wittenbergi tanításnak, melynek részletes kifejtését a *Von weltlicher Oberkeit* című 1523-as Luther-iratban találjuk.⁵³ Világosan látjuk ezt a címzett oldalán Hodrusbányán, ahol Jacob Zanacker káplán két nappal később jóval árnyaltabban fogalmazza meg ugyanezeket a gondolatokat, nem riadva vissza a világi kormányzat intésétől sem.⁵⁴ Hogy a bányá-

48 1526. április 13-án. ETE I. 253. (Nr. 245.) = *P. Ratkoš*: Dokumenty i. m. 155. (Nr. 86.): „populum... Lutherana eciam heresi per preallegatos concionatores imbutum ac depravatum.”

49 Schneyder Dénes írja Budáról Körmöcre 1525. augusztus 19. (*P. Ratkoš*: Dokumenty i. m. 71. Nr. 32.): „Dy prediger sitzn noch, aber nit hartt. Ir sach ist verschoben, byß der pyschpeck reverendissimus von Gron perschändlich hinauff (kan Gron) kumbt.”

50 Lásd 41. j.

51 *Heckenast G.*: Bányászfelkelés i. m. 379. A kezét nem sikerült azonosítanom.

52 „Yber daß pitten wyr euch als unßeren lieben bruederr, ir wolt alßo handeln in euren handell, daß do cristes unnd ewangeliß werde... Yber daß seyt gepeten, alß unßerr bruder, ir wolt gewalt nit prauchen wider gott unnd den kunig, auch vyder dy gottliche ornuge [!].” *P. Ratkoš*: Dokumenty i. m. 89–90. (Nr. 43.) A másik két levél: uo. 88., 90–91. (Nr. 42., 44.) A kézírásra lásd MOL DF 235 583., 235 584., 267 069., 286 902.

53 WA 11, (229) 245–281.; Mayer Endre fordítása: 1906.

54 *P. Ratkoš*: Dokumenty i. m. 93–95. (Nr. 47). *Ratkoš* itt – tévesen – Müntzer, Zwingli és Fischer András hatását véli felfedezni: *Povstanie* i. m. 148–155. A hodrusi Benedikt Lang levele is idesorolható: uo. 108. (Nr. 60.)

városokban ugyanúgy megtalálható volt a német reformáció könyvtermése, mint Sopronban vagy Szebenben, arról egy 1524-es adat tanúskodik.⁵⁵

Nehéz eldönteni, nyelvemléknek tekinthető-e a besztercebányai munkások már említett december 29-ei levele, melyben a majdan nagy karriert befutó *verbi Dei ministri* terminus (VDM) fordul elő.⁵⁶ Gustav Hammann ezt nem eszmei tartalmat közvetítő, hanem technikai kifejezésként érti a város által alkalmazott prédikátorra,⁵⁷ s valószínűleg igaza van. Breznyik János 1521-ből idéz Selmecebányáról egy *slavicus verbi Dei minister*-t, s 1515-ös hasonló adatról is tud.⁵⁸ Hozzá kell tenni viszont, hogy Simon Bernhard korábbi besztercebányai vendégprédikátor már az evangéliumi mozgalom szóhasználatában ír 1526 májusában ugyancsak az apostoli üdvözzellettel indított levelében a selmecieknek, hogy oda megy: „ahol Isten ígését szívesen hallgatják és hagyják szabadon hirdetni”.⁵⁹

Az új egyházi nyelv nyomainak keresgélésétől látszólag távol esik a besztercebányai Krisztus Teste-testvérületnek és a szomszédos bányavárosok ehhez hasonló szervezeteinek (a körmöci Krisztus Teste-, valamint a selmeci és a hodrusi Szűz Mária-testvérületeknek) a kérdése. Kubinyi András joggal állapítja meg, hogy az ilyen intézményeknél nehéz elhatárolni a vallási és a világi, a kegyességi és az érdekvédelmi funkciót.⁶⁰ A probléma röviden úgy foglалható össze, hogy a felkelés napjaiban a bányamunkások elvitték céhládáikat azok hagyományos őrzési helyéről (az egyes kápolnákból), és nem teljesítették belőlük a szokott egyházi célú kifizetéseket, hanem a testvérület pénzét „saját” céljaikra fordították. A felkelés végeztével a ládákat vissza kellett szállítaniuk, s a pénz kezelésében korlátozták őket. Ezen események első értelmezését a felkelőkkel szemben álló oldalon, Werbőczy nádor ítéletlevelében és a helyi hatóságok nyomozati irataiban találjuk: a bányászok tette itt lopásnak, szentségtörésnek minősül.⁶¹ Nem zárható ki egy olyan

55 P. Ratkoš: Povstanie i. m. 165. 5. j.

56 Lásd 41. j.

57 G. Hammann: Nicolaus von Sabinov i. m. 39. 72. j.

58 Breznyik János: A selmecebányai ágost. hitv. evang. egyház és lyceum története. I. Selmecebánya, 1883. 39.

59 „...wo man gottes wort gern horet undt frey lest predigen”. P. Ratkoš: Dokumenty i. m. 174–175. (Nr. 98.)

60 Kubinyi András: Vallásos társulatok a késő középkori Magyarországon. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 10(1998) 1–2. sz. 123–134., 125–127. Kötetbeli kiadását lásd *Uő*: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Bp. 1999. (METEM Könyvek 22.) 341–352., 343–345.

61 ETE I. 251–256. (Nr. 245.); P. Ratkoš: Dokumenty i. m. 77. (Nr. 35.): „Decimo: Propterea ipsi sectores et fraternitas deliberarunt interim, quod ipse Thobias et Swoger Hans vitrici essent, neque obulum neque denarium ad eclesiam dare vellent, in quo eclesia magno patitur defectu. Similimodo plebanus, ex quo se sic non exhibent cum offertoriis et aliis rebus uti prius et dedecus ac scandalum est, quod propter duas personas divinum servicium impediri debet.” Lásd még uo. 119–133., 156–157., 196. (Nr. 72., 86., 119.)

magyarázat sem, hogy az oltáriszentség hagyományos tiszteletének visszaszorulása és új közösségi kegyességi formák térnyerése is hatással volt az említett eseményekre.

A testvérületek sajátosan középkori világa és a régi egyházi szókinccs azonban új elemekkel is bővült: megjelent a városok fölötti szervezet, a felsorolt testvérületek együttműködése, az „egység” (*anikait*),⁶² a véd- és dacszövetség „testestül-lelkestül” (*mit leib, guett unnd leben*).⁶³ A céhkasszák egyesítéséig ugyan nem jutott el a kölcsönös segélynyújtás, ez nem is lett volna praktikus, de a céhhatárok átlépésének mégis van külső jele: egymás megszólításában. A „testvér” (*Bruder*) titulus ezentúl nemcsak a saját, hanem a szövetséges testvérület tagjainak is kijárt,⁶⁴ és további identifikációs eszköz lesz az apostoli üdvözlés és variánsai.⁶⁵

A bányavárosi események utójátékaként idekívánkozik két reformátor egyéni sorsa: Bernhardé és Kreslingé. A troppai Simon Bernhard hosszas tárgyalások és több hónapi vendégeskedés után sem fogadta el végül a neki felajánlott besztercebányai prédikaturát, sem a selmeci plébániát (a bizonytalan helyzettől és a hatóságoktól, főleg a besztercei plébánostól, illetve az esztergomi érsektől való félelmében), hanem visszatért előbb Teschenbe, majd Brieg városának szuperintendenseként halt meg 1534-ben.⁶⁶

Johannes Kresling 1526 februárjában szabadult 38 hetes esztergomi fogságából, s feltehetően a bányavárosokban kapott erőre, mielőtt megkezdte volna szolgálatát a boroszlói Szt. Borbála-templomban.⁶⁷ 1526 nyarán ugyanis a számadáskönyvek szerint a város költségére kap bort egy alkalommal Selmecebányán, s két alkalommal Besztercebányán egy bizonyos *pfarrer von Ofen*, aki más ötlet híján vele azonosítható.⁶⁸ Az azonosítást alátámasztja az a tény is, hogy Kresling miután több sziléziai városban, majd Korponán működött, 1541-től haláláig Selmecebánya német papja lett.⁶⁹

62 P. Ratkoš: Dokumenty i. m. 94. (Nr. 47.)

63 P. Ratkoš: Dokumenty i. m. 92. (Nr. 45.)

64 P. Ratkoš: Dokumenty i. m. 88–91., 102., 140–143. (Nr. 42–44., 54., 78–80.)

65 P. Ratkoš: Dokumenty i. m. 88–90., 93., 108. (Nr. 42–44., 47., 60.) Például: „Fryd undt anige libe in Christo Iesu zuvoran.” „Fryd yn Chrysto Jesu bevor.”

66 P. Ratkoš: Dokumenty i. m. 103., 174–175. (Nr. 55., 98.); G. Hammann: Nicolaus von Sabinov i. m. 35–38.; Colmar Grünhagen: Urkunden der Stadt Brieg (bis zum Jahre 1550). Breslau, 1870. (Codex diplomaticus Silesiae 9.) Nr. 1345., 1410.

67 G. Hammann: Kresling i. m. 9.

68 P. Ratkoš: Dokumenty i. m. 336., 386. Más adatok szerint Kresling ugyanekkor körmöci prédikátor is volt.

69 Breznyik J.: Selmecebánya i. m. 65., 80–82.

A hitvédők nyelvéről

A reformátori tanítást elutasító oldal nyelve a vizsgált időszakban jóval több adattal dokumentálható, egyben jóval több sztereotípiát is alkalmaz, mint az eddig bemutatott források, ezért tárgyalásáról itt lemondok. Reformációösszejében viszont Péter Katalin felhívta a figyelmet egy megfigyelésre, mely megéri a tüzetesebb vizsgálatot. 1514-ben Bakócz Tamás konkolyinak (*zizania*) bélyegezte a keresztesek eszméit, ez a minősítés viszont hiányzik a Luther-ellenes szövegekből, melyek – egyéb megbélyegző főnevek használata mellett – szívesebben éltek a „szakadárok” „szekta”, „eretnekség” terminusokkal.⁷⁰ A különbség a fogalmakban nyilvánvaló: a schizmatikus, a szektárius, a heretikus elszakad, leválik Krisztus testéről, kívül reked az anyaszentegyházon, külső ellenségnek minősül, mint a kor és a régió par excellence eretnekei, a husziták. Ezzel szemben a konkoly gyomnövény, a gabona közé vegyül, úgy hogy már a jézusi példázat is lebeszél az irtásáról: „amíg a konkolyt szednétek, kiszaggatnátok vele együtt a búzát is” (Mt 13, 29). A konkolyt hintő tévtanítók ezért a földi időben nem különíthetők el az egyház igazi fiaitól, belül bomlasztanak. Ebből egyértelmű, hogy míg Bakócz primás a tévelygő keresztes prédikátorokat belül tudta a maga egyházán, addig X. Leó átokbullájának hazai kihirdetése óta (1521) a lutheri eretnekek a huszitákhoz hasonlóan nem tartoztak az egyház testéhez.

Egy esetben ugyan találkozni a konkollyal is a hazai reformáció összefüggésében, de ez a lelet is a fenti értelmezést támasztja alá: Kassa városa mentegeti megvádolt prédikátorát az egri vikárius előtt 1526 tavaszán hangszúlyozván, hogy az nem hallgat a tévtanítókra.⁷¹ A hagyományos nyelvben enyhébb jelentésű *zizania* emlegetése itt feltehetőleg azt a célt szolgálta, hogy a levél fogalmazója kikerülje a kifogásolt téveszmék nyílt, tételes és egyértelmű elítélését.

Hogy az ellenlábások 1519 óta közös nevezőre hozták a cseh huszitákat és a szász lutheránusokat, annak nyilvánvaló politikai okai voltak, s az átokbulla közzététele után ezt már különösebben indokolniuk sem kellett. Mégis van valami mélyebb magyarázata annak a furcsa jelenségnek, ahogy a korai reformáció tanításának „reménytelen zűrzavara”⁷² a bírálók szemében annyira egységes rendszert képez, hogy egyetlen személyhez kötik, egyetlen jelzővel tudják le: „lutheránus”. A hitvédők tábora, melynek ítélete Dorot-

70 Péter K.: Kényszer vagy választás? i. m. 48., 62.

71 ETE I. 245. (Nr. 240.)

72 Péter Katalin: Die Reformation in Ungarn. In: European Intellectual Trends and Hungary. Ed. F. Glatz. Bp. 1990. (Etudes Historiques Hongroises 4.) 39–52., 40. Magyar nyelven lásd *Uő*: A reformáció Magyarországon. In: *Uő*: Papok és nemesek i. m. 15–30., 17. Az eredetiben „ein heillosen Durcheinander”.

hea Wendebourg tézise szerint a reformációt reformációvá tette,⁷³ tisztában volt vele, hogy az „új hit” alapjaiban tagadja a rendszert, még ha a tanítás egyes elemeiben nincs is sok újdonság. Az a kategorikus igénye viszont, hogy megkülönböztesse a dolgokat: az isteni és az emberi jogot, a törvényt és az evangéliumot, a hitet és a szeretetet, Krisztus országát és a világ birodalmát stb., veszélyesebbé teszi minden spiritualista vagy humanista egyházkritikánál.

Zoltán Csepregi

THE REFORMATION AS A LINGUISTIC EVENT IN HUNGARY BEFORE THE
BATTLE OF MOHÁCS (1526)

(A methodological experiment)

The expression “linguistic event” (Sprachereignis) was a key term in Gerhard Ebeling’s famous Luther lectures. These lectures in 1962–63 made the term, originating from Ernst Fuchs, popular in historical theology, although later its use spread over the whole of the Reformation research and became independent of Luther’s person. Ebeling offers this approach of a linguistic event as an alternative to the more static dogmatic or confessional viewpoints.

In the pre-Mohács history of Hungarian Reformation I have found two well-known chains of events and groups of texts in which the use of the new ecclesiastical language is evidenced: a heretic examination in Sopron (1524) and the uprising of the mining towns in Upper Hungary (1525–26). Naturally, all the “linguistic evidence” is in Latin and in German, since the appearance of the Hungarian language in our sources is linked to the reforming activities of András Batizi and Mátyás Dévai.

In October 1524, Kristóf, a Franciscan friar, delivered a homily in Sopron on some holy occasion, the train of thought of which can be reconstructed from the witness statements recorded in the following way: The saints deserved nothing by their own merits and those who declare this tell a capital lie; but the saints “through faith subdued kingdoms” (Hebr 11: 33). Surprisingly, the other Biblical reference has been preserved by the statement of the only secular witness, and therefore this excerpt is to be taken seriously: “Not that we are sufficient of ourselves” (2 Cor 3: 5). This argumentation can be interpreted as a reformed preacher’s sermon wedging apart the whole system of the medieval theology of merit.

The influence of the evangelical movement can be detected in the events of the following year’s uprising of miners. The spreading of the movement is characterised throughout by the attributes “Christian and Evangelical” and the brief remarks calling on to respect social order coincide precisely with the corresponding Wittenberg doctrine, a detailed exposition of which is to be found in Luther’s *Von weltlicher*

73 Dorothea Wendebourg: Die Einheit der Reformation als historisches Problem. In: B. Hamm–B. Moeller–D. Wendebourg: Reformationstheorien i. m. 31–51., 34–35.

Oberkeit of 1523. The characteristically medieval world of fraternities and the old ecclesiastical vocabulary was moreover expanded by new elements. A new, supra-municipal organisation had appeared: the cooperation of local fraternities, the "union", the offensive and defensive alliance. The crossing of the boundaries between guilds was signalled by the greetings: from that time on, the address "brother" was due not only to members of one's own but to those of allied fraternities as well, and the use of the apostolic salutation became one further means of identification.

The apologist camp was aware that the "new faith" refuted the very basis of the system, even if individual elements of the doctrine included little novelty. However, the categorical claim of the Reformation to distinguish things: divine and human rights, law and the Evangel, faith and love, the kingdom of Christ and the realm of the world etc., made it more dangerous than any spiritualistic or humanistic criticism of the church.